

ირინე დემეტრაძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
თბილისი

Irinad72@hotmail.com

საკვანძო სიტყვები: დენდროლოგიური ტერმინი, ეტიმოლოგია,
სიმბოლიკა, სემანტიკა, კლასიფიკაცია, იდიომები

ზოგიერთი დენდროლოგიური ტერმინის ეტიმოლოგია და სემანტიკა

უხსოვარი დროიდან ყველა საზოგადოებასა და რელიგიაში ხეს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, შესაბამისად, ხეების დასახელებების წარმოშობისა და ხეთა სიმბოლიკის შესწავლა სხვადასხვა ენისა და კულტურის კონტექსტში ძალზე მნიშვნელოვანი და საინტერესოა.

მსოფლიოს მრავალ რელიგიაში აისახა სიმბოლო „სიცოცხლის ხე“, რომლის ტოტემსაც სამყარო უჭირავს, ხოლო ფესვები მიწისქვეშეთს სწვდება. ასეთი ხე სიცოცხლის წყაროა, მისი ნაყოფი კი, რიგ შემთხვევაში, უკვდავებასაც უზრუნველყოფს. ბიბლიის თანახმად, ადამმა და ევამ კეთილისა და ბოროტის გარჩევა სწორედ ასეთი ხის ნაყოფით ისწავლეს. ამავე ცნებას უკავშირდება „ნატვრის ხესთან“ დაკავშირებული რწმენები. ბუნებრივია, რომ ხე უამრავ ლოცვასა და ფსალმუნშია მოხსენიებული, მაგ. „მართალი ვითარცა ფინიკი აყვავდეს და ვითარცა ნაძვი ლიბანისაი გამრავლდეს“ (ფსალმუნი 91:13). ხშირად წმინდანებსაც ადარებენ ხეს, რადგან მათი ღვაწლი და შემწეობა უადრესად მნიშვნელოვანია ხალხისთვის, მაგალითად, წმინდა სპირიდონ ტრიმიფუნტელის ტროპარი: „გიხაროდენ, ხეო კეთილჩრდილფურცლოვანო“.

ხესთან დაკავშირებულ ცრურწმენებს უკავშირდება გამოთქმა „Touch wood“ (ბრიტანულ ინგლისურში)// „Knock on wood“ (ამერიკულ ინგლისურში). ეს გამოთქმა მომდინარეობს წარმართული ტრადიციიდან, რომლის თანახმადაც, ხეებში ავსულები ცხოვრობდნენ და, თუ ადამიანი დაგეგმილი საქმის წარმატებით დასრულების იმედს გამოთქვამდა, ხეზე დაკაკუნებით ყურებს დაუხშობდა ავსულებს და ისინიც აღარ შეუშლიდნენ მას ხელს ამ საქმის განხორციელებაში.

ქეთევან ელაშვილის თანახმად, ხის კულტის სხვადასხვა ინტერპრეტაციას ვაწყდებით მეტ-ნაკლებად საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში: ამგვარია კეზი – ხევსურების სახლის თავზე ან ჭურის თავზე

მდგომი წმინდა რცხილა – „ანგელოზების ერთგვარი საბრძანებელი“, ანდა თუნდაც *დედაბოძი* და ბოლოს, *ჩიჩილაკი* – გამრავლებისა და ბარაქის სიმბოლო.

დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ხეთა სიმბოლიკას ასევე ინდურ, კელტურ, ბერძნულ, სკანდინავიურ და ამერიკის აბორიგენტა მითოლოგიაში. მაგალითად, კელტურ მითოლოგიაში ითვლებოდა, რომ თხმელის ხეში ფერიები ცხოვრობდნენ. გარდა ამისა, ცნობილია, რომ ვერხვის ფოთლები ქარის დროს განსაკუთრებულად შრიალებენ, შესაბამისად, ბევრ ძველ კულტურაში ითვლებოდა, რომ ამ შრიალის ხმით წინაპართა სულები ეკონტაქტებიან შთამომავლებს. კელტები ასევე თვლიდნენ, რომ ურთხელი მიცვალებულთა სულების მფარველი ხეა, ხოლო ბერძნულ მითოლოგიაში ის ასოცირდება მიცვალებულთა სულების განმათავისუფლებელ ქალღმერთ ჰეკატესთან.

სკანდინავიური მითოლოგიის თანახმად, იფანი ბოროტ სულებთან საბრძოლველად გამოიყენება. თხილის ხე სიბრძნის სიმბოლოდ ითვლებოდა, ძველი ბერძნების აზრით, ღმერთების მიერ მაცნედ გამოგზავნილ ჰერმესს სწორედ თხილის ტოტები ეჭირა ხელში, ხოლო კელტებს სწამდათ, რომ თხილის ხე იდგა სიბრძნის ჭის თავზე, სადაც სიბრძნის მომცემ თხილებს ყრიდა¹.

ბერძნული მითოლოგიის თანახმად, კვიპაროსის სახელი უკავშირდება აპოლონის საყვარელ ყმაწვილს, რომელიც მისი საყვარელი ირმის მოკვლის გამო უსაზღვრო კაეშანს მიეცა. აპოლონს შეეცოდა ყმაწვილი და კვიპაროსად აქცია. ამის შემდგომ, კვიპაროსი სევდის სიმბოლოდ იქცა და ხშირად მას სასაფლაოზე რგავენ. გარდა ამისა, არსებობს ჰიპოთეზა, რომ კვიპაროსი ცეცხლის საკულტო ხეა, რადგან ფორმით იგი ალს მოგვაგონებს. შესაბამისად, ქართულ ენაში მას *ალის ხეს* უწოდებდნენ. დროთა განმავლობაში ეს ტერმინი *ალვის ხედ* იქცა. *ალვად* იხსენიებს მას რუსთაველიც. აკაკი შანიძე განმარტავს, რომ „ალვის ხე პოემაში ბიბლიური ედემის მცენარედ არის მიჩნეული და ქართული სახელია იმ ხისა, რომელსაც სპარსულად ეწოდება „სარო“ ანუ იგივე კვიპაროსი“ (ჩერქეზიშვილი 2009: 79). უნდა აღინიშნოს, რომ თანამედროვე ქართულში *ალვის ხე* ტირიფისებრთა ოჯახის მცენარეს ეწოდება და მისი ლათინური სახელწოდებაა *populus pyramidalis*.

¹ <https://www.betterplaceforests.com/blog/our-forests/symbolism-of-trees-spiritual-meanings-across-history/> (ნახვა 03.01.2024)

ყველა ქვეყანაში, სადაც მუხა ხარობს, ის გამძლეობისა და სტაბილურობის სიმბოლოდ ითვლება. რაც შეეხება ქართულ, როგორც წინარე, ასევე ქრისტიანულ ცნობიერებას, აქ მუხა, როგორც „ტყის მეფე“ გამორჩეულ ადგილს იკავებდა და „მსოფლიო ღერძს“ განასახიერებდა“ ... „ჯერ კიდევ 1878 წელს გაზ. „კავკაზში“ (№ 223) გამოუქვეყნებიათ ხალხური გადმოცემა, რომ სვეტიცხოვლის ადგილას წმინდა მუხა იდგა, იგი მირიანის გაქრისტიანების შემდეგ მოუჭრიათ, ხოლო მის ადგილას ტაძარი დაუდგამთ, თავდაპირველად ხისა, ალბათ, მუხის, რადგან მუხა საკრალური საშენი მასალა უნდა ყოფილიყო... ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ მირიანის პირველი ჯვრები და სვეტიცხოველი მუხისაგან იყო ნაკეთები“ (აბზიანიძე, ელაშვილი 2006: 155).

„წმინდა ნინოს ცხოვრების“ თანახმად კი, ის ღვთაებრივი ხე, რომლისაგანაც შეიქმნა ცხოველი სვეტი, ნაძვია. ნაძვის დასახელება საერთო ქართველური ძირიდან მოდის, ხოლო თ. გამყრელიძისა და ვ. ივანოვის მიხედვით, ძველი ირანული *nauša-, ასევე სპარს. nāṣ, ფორმები სავარაუდოა, რომ ნასესხებია ქართველური ენებიდან (Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. 1984: 633). მ. ივანიშვილის თანახმად, ნაძუ – ფუძე შესაძლებელია აღვადგინოთ საერთო-ქართველურ დონეზე შემდეგი შესატყვისობების საფუძველზე: *ნაძუ -: ქართ. ნაძუ – ნაძუ-ი; ნაძ-ოვ. ან-ი; ნაძვ-ი (ახ. ქართ.): მეგრ. ნაძუ -/ნუზუ- ნუძუ – ნუზუ „ნაძვი“: სვან. ნეზუ – ნეზუ-რა „ნაძვი“¹;

ასევე საყურადღებოა ტერმინ *ურთხელის* წარმოშობა. ნ. ხოჭოლაყას თანახმად, ურთხელს ძველ ქართულ წყაროებში მოიხსენიებდნენ, როგორც *ძელი ულპოლველი* (ანუ ულპობელი) ამ ხის მერქნის განძლეობის გამო. სახელში *უ-რთხლ-ი*, *უ-* პრეფიქსი აწარმოებს უარყოფის გამომხატველ ფორმას, ხოლო ამოსავალი ფუძეა *თხრამლ-*, შდრ.: *თხრამლ-ი* ძვ. ქართ. „მუწუკიდან ნადენი სქელი ჩირქი“ (ხოჭოლაყა 2015:267). *ურთხელის* სხვა კილოური სახელი *უ-თხოვარ-ი* (კახ. ფშ. ხევს.) ასევე წარმოქმნილია. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, უთხოვარი: „არ ითხოვების სიძვირის, სიმდიდრის, სიძვირფასის გამო. ისეთი ძვირადღირებულია, იმის ფასს ვერ გადაიხდი.“ არის ლეგენდაც, რომ თამარ მეფე ამ ხის ჯიშს არავის აძლევდა და ამიტომაც ეწოდა უთხოვარიო (ხოჭოლაყა 2015: 269).

¹ <https://semioticsjournal.wordpress.com/2010/08/05/marine-ivanisvili> (ნახვა

ნ. ხოჭოლავას ასევე მოცემული აქვს ტერმინ *თხმელის* ეტიმოლოგია: დენდრონიმი *თხმელ-ა-ელ* სუფიქსით ნაწარმოები მიმდებარაა **თხამ-ელ-ა* (**თხამ-ს* „იშლება“, „განივრცობა“) > *თხმელა* „გაშლილ-გავრცელებული“, „მოდებული“ (ხოჭოლავა 2015: 269).

გავრცელების ადგილის მიხედვით, ხეების სახელები მრავალ ტოპონიმშია გამოყენებული, მაგალითად, სოჭი. საქართველოში არაერთი ტოპონიმი უკავშირდება მუხას: მუხნარი, მუხრანი, მუხიანი, მუხაწყარო, რკონი. მუხას უკავშირდება ასევე ამერიკის ქალაქის – ალბუკერკეს – სახელწოდება (ლათ. Alba – თეთრი, quercus – მუხა), ასევე ოკლენდი (oak – მუხა, land – მიწა, ქვეყანა). ინგლისის ქალაქ ელმორის სახელი უკავშირდება თელას elm 'თელა' + fer „მდინარის ნაპირი“. ასევე Birchwood (არყის ტყე), Aspen (ვერხვიანი). ხეების დასახელებიდან მომდინარეობს ასევე ანთროპონიმები, მაგ., ინგლისური და ამერიკული გვარები: Oakes (მომდინარეობს მუხისგან), Hazelton (უკავშირდება თხილს), შვედური Lindgren უკავშირდება ცაცხვს (linden), ასევე ქართული გვარები: მუხაძე, ვერხვიშვილი და სხვა.

ინგლისურ ენაში ხესთან დაკავშირებული მრავალი იდიომი არსებობს. ქვემოთ განვიხილავ რამდენიმეს:

"Put down roots" – დასახლება, დაფუძნება, მყარი საფუძვლის ჩაყრა, შესაბამისი ქართული იდიომია „ფესვის გადგმა“.

Money doesn't grow on trees – ფული ხეზე არ იზრდება – ეს იდიომი უკავშირდება ხის თვისებას, რომელიც ნაყოფს უსასყიდლოდ აძლევს ადამიანებს. ნაყოფთან დაკავშირებული ცნობილი გამოთქმა ასევე a tree is known by its fruit „ყველა ხე თავისი ნაყოფით იცნობა“, რომელიც სახარებიდან მოდის. ნაყოფს უკავშირდება ასევე იდიომი The apple does not fall far from the tree (ვაშლი ხისგან შორს არ ეცემა), რომელიც შვილის მშობლებისადმი მსგავსებაზე მიუთითებს. ქართულში მსგავსი ფრაზეოლოგიური ერთეულია „კვიცი გვარზე ხტისო“, ასევე „დედა ნახე, მამა ნახე, შვილი ისე გამოწახე“, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, ეს ქართული იდიომები ხეს არ უკავშირდება. ხის, როგორც მშობლის, და ტოტის, როგორც შვილის, კონცეპტს ემყარება ტერმინი „გენეალოგიური ხე“, ასევე ინგლისური ბიზნეს-ტერმინი branch (პირდაპირი მნიშვნელობით – ტოტი), ბიზნესის სფეროში ნიშნავს „ფილიალს“, „შვილობილ კომპანიას“.

მიუხედავად იმისა, რომ ხე ზოგადად დადებითი ცნებაა, არსებობს რამდენიმე იდიომატური სიტყვა თუ ფრაზეოლოგიური ერთეული, სადაც ხეს უარყოფითი კონოტაცია აქვს. მაგალითად, ქართული

სიტყვები: ხისთავიანი, ხეთაგანი (კუთხ.) შეუღწეხელის მნიშვნელობას ატარებს, გახევებული – შიშის ან ძლიერი სტრესისგან შებოჭილს, უძრავს ნიშნავს. ასევე უარყოფით კონტექსტში გამოიყენება ინგლისური იდიომი go climb a tree (წადი, ხეზე აცოცდი), ეს იდიომი ადამიანის თავიდან მოშორების სურვილს გამოხატავს.

ასევე საინტერესოა out of your tree, რაც ნიშნავს, რომ ადამიანი თავის შესაფერის ადგილას არ არის (შდრ. ქართული არა შეჯდა მწყერი ხესა).

უარყოფითი კონოტაციისაა ასევე Can't see the forest for the trees (ხეების გამო ტყეს ვერ ამჩნევს), რაც ნიშნავს, რომ ადამიანს ყურადღება ეფანტება, ამჩნევს დეტალებს, მაგრამ ვერ ხედავს ან ვერ ხედება მთავარს.

ქართულ ენაში საინტერესო ფრაზეოლოგიური ერთეულია „შემახილმა ხე გაახმოო“, რომელიც სიტყვის მაგიურ ძალაზე მიუთითებს.

კვლევის ფარგლებში ასევე შევისწავლე ხის ჯიშების აღმნიშვნელი ბერძნული და ლათინური ტერმინების ეტიმოლოგია. ამ მხრივ, ემპირიული მონაცემების ანალიზმა გამოავლინა რამდენიმე კონცეპტი, რომლებსაც ემყარება ხეთა სახეობების სახელდება. მაგალითად:

1. გარეგნული მახასიათებლები

Cotinus coggygria – *თრიმლი*, სადაც *coggygria* ნიშნავს „კვამლის ხეს“ (შდრ. ინგლისური კალკირებული დასახელება smoke tree). ტერმინი უკავშირდება იმ ფაქტს, რომ ყვავილობისას თრიმლი შორიდან კვამლს მოგვაგონებს.

Tilia cordata – *ცაცხვი*, მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან *ptelea* – „ფართოფოთლიანი“ და ლათინური სიტყვიდან *cordata* – გულის ფორმის.

Zelkova serrata ლათინურ ტერმინოლოგიაში შევიდა ქართული *ძელქვიდან* (რომელიც, თავის მხრივ, მიღებულია ძელისა და ქვის შეერთებით და ამ ხის მერქნის სიმკვრივს უსვამს ხაზს), ხოლო ლათინური ატრიბუტი *serratus* ნიშნავს „ხერხს“ და უკავშირდება ამ ხის დაკბილულ ფოთლებს.

Betula – *არყის ხე*, მომდინარეობს სანსკრიტული ძირიდან და ნიშნავს მანათობელს, რაც მოცემული ხის ქერქის ფერზე მიუთითებს. ფერს უკავშირდება ასევე *ქრიზოფილუმი* (ინგლისურად star apple), რომელიც მომდინარეობს ბერძნული ძირებიდან *chrysos* „ოქროსფერი“ და *phylon* „ფოთოლი“.

Platanus – *ჭადარი*, მომდინარეობს ბერძნული ძირიდან და „ფართოს“ ნიშნავს.

2. შემსწავლელი მეცნიერის გვარი

მრავალი სახეობის დასახელება უკავშირდება მისი აღმომჩენი ან შემსწავლელი მეცნიერის გვარს, მაგალითად:

Abies nordmanniana “სოჭი” უკავშირდება ფინელი ბიოლოგის, ალექსანდერ ფონ ნორდმანის, გვარს.

Pinus sosnowsky “კავკასიური ფიჭვი” უკავშირდება კავკასიური ფლორის შემსწავლელი მეცნიერის, სოსნოვსკის, გვარს.

Betula Litwinowi “თეთრი არყის ხე”, უკავშირდება რუსი ბიოლოგისა და გეოგრაფის, დიმიტრი ლიტვინოვის, სახელს.

Robinia - აკაციის სახეობაა, უკავშირდება ჟან და ვესპასიან რობინებს, საფრანგეთის მეფის ანრი IV-ის კარზე მოღვაწე ბოტანიკოსებს.

აკაციის კიდევ ერთი ნაირსახეობა *gleditsia* უკავშირდება გერმანელი ბოტანიკოსის გლედიჩის სახელს.

3. მფლობელი

ზოგიერთი ხის ჯიშის დასახელებაში მითითებულია, თუ ვისთვის არის ის განკუთვნილი, ვინ არის მისი მფლობელი. ასეთი დასახელებების უმეტესობა ღმერთების სახელებთან არის დაკავშირებული, მაგალითად:

Juglans regia „კაკალი“, რომლის დასახელების პირველი ნაწილი მიუთითებს, რომ იგი ეკუთვნის იუპიტერს, ხოლო მეორე კი მეფურს, სამეფოს ნიშნავს.

Cedrus deodara – კედარი, დასახელებაში შემავალი მეორე სიტყვა ინდურია და „ღმერთების ხეს“ ნიშნავს.

Populus (შდრ. ინგლ. poplar) „ვერხვი“, „ალვის ხე“, მომდინარეობს ლათინური სიტყვათშეთანხმებიდან *arbor populi* და „ხალხის ხეს“ ნიშნავს.

4. ნაყოფი

Taxus baccata „უთხოვარი“, რომლის მეორე ნაწილი *baccata* ნიშნავს „კენკრის შემცველს“

Fagus (წიფელი) მომდინარეობს ბერძნულიდან და ნიშნავს „საჭმელად ვარგისს“.

Picea (ნაძვი) მომდინარეობს ბერძნული ძირიდან *pissa* და ნიშნავს ფისს, რომელიც ამ ხიდან მოიპოვება.

5. გამძლეობა

მრავალი ხის დასახელებაში ხაზგასმულია მისი გამძლეობა. მაგალითად:

Crataegus „კუნელი“ მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან *kratos* და ნიშნავს „ძალას“.

Acer „ნეკერჩხალი“ მომდინარეობს კელტური ძირიდან ac და ნიშნავს „მაგარს“.

6. სურნელი

კვლევამ გამოავლინა კიდევ ერთი საინტერესო დასახელება, რომელიც ხის სასიამოვნო სურნელს უკავშირდება, კერძოდ, Thuja „ტუია“, რომლის სახელწოდებაც მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან thuo „სურნელი“.

სუნს და ფერს ერთდროულად უკავშირდება ღვიის ერთ-ერთი სახეობის ქართული დასახელება „შავი ღვია“, იგივე „მყრალი ღვია“.

დასკვნა

ამრიგად, როგორც კვლევამ აჩვენა, ხის სიმბოლიკა მსოფლიოს მრავალ კულტურაში უკავშირდება სიცოცხლეს, ნაყოფიერებას, ღმერთებსა და ცრურწმენებს. ეს კონცეპტები დენდროლოგიურ ტერმინოლოგიაშიც აისახა. რამდენადაც ხის უამრავი ჯიში არსებობს, ბუნებრივია, რომ ერთი მცირე ნაშრომის ფარგლებში ყველა ტერმინის განხილვა შეუძლებელია, მაგრამ მოცემული კვლევის ფარგლებში განხილული დასახელებებიც ცხადყოფს, რომ ხეთა სახელწოდებები განპირობებულია მათი ფუნქციით, ფორმით, ფერით, სურნელით და სხვა პარამეტრებით და უკავშირდება ამა თუ იმ ერის მსოფლმხედველობასა და მითოლოგიას.

ლიტერატურა

- აბზიანიძე ზ., ელაშვილი, ქ. 2006 – სიმბოლოთა ილუსტრირებული ენციკლოპედია, გამომცემლობა „ბაკმი“, თბილისი.
- ელაშვილი ქ. 2008 – ხეთამეტყველება, ქართული ფოლკლორი 4 (XX), თბილისი.
- ივანიშვილი მ. 2010 – მცენარეთა სამყაროს პროტოქართველური და პროტოინდოევროპული სახელები. სემიოტიკა. <https://semioticsjournal.wordpress.com/2010/08/05/marine-ivanisvili>.
- ჩერქეზიშვილი, ტ. 2009 – ტყე და ადამიანი, თბილისი.
- ხოჭოლავა-მაჭავარიანი ნ. 2015 – დენდრონიმ ურთხელის ეტიმოლოგიისათვის, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები XIII, თსუ.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. 1984 – Индоевропейский Язык и Индоевропейцы. Тбилиси.

Milne, Brad. 2022 – Symbolism of trees: Spiritual Meanings across History.
<https://www.betterplaceforests.com/blog/our-forests/symbolism-of-trees-spiritual-meanings-across-history/>

Irine Demetradze

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

irinad72@hotmail.com

Keywords: Dendrological term, etymology, symbolism, semantics, classification, idioms

The Etymology and Semantics of Certain Dendrological Terms

Summary

Since immemorial times, in all religions and societies, trees have been attached special significance. Hence, the paper analyzes the origin of tree names and the symbolic meaning of trees in diverse cultures. Research has proved that tree symbolism is related to life, fertility, gods and superstitions. These concepts are reflected in the dendrological terms. The analysis embraces the etymology of Latin and Greek names of trees. In this regard, research has revealed several concepts on which the tree-names are based, for instance, function, shape, colour, smell and other parameters. Dendrological terms related to tree species reflect the culture, world vision and mythology of the region where they are widespread. The research also focuses on the English and Georgian idioms and proverbs related to various species of trees, grouping them based on the positive and negative connotation. In addition, the paper analyzes certain English/American and Georgian toponyms and anthroponyms obtained from the names of trees.